

Veszprémy László Bernát
Egy „holtig betári”
 – *Szilágyi Dénes*
radikális cionista munkássága

Észrevétlenül múlt el a zsidó közéletben a 2017. november 20-a, pedig éppen tíz éve halt meg a hazai cionizmus kiemelkedő alakja, a Betár jobboldali cionista mozgalom egykori magyarországi *nácivja* és az illegális, embermentő alija szervezője, Szilágyi Dénes. Szilágyi 1912-ben született Szilágyi Géza költő és író, pszichoanalitikus témájú tanulmányok szerzőjének fiaként. Nem teljesen világos, hogy 1937-es politikai színrelépéséig eszperantista tanulmányain kívül mit csinált vagy tagja volt-e a cionista mozgalomnak; 1986-ban papírra vetett, *Bukott zsidó politikai kaland Magyarországon* című emlékirata 1937-tel kezdődik.¹ Neve korábban egyetlen átvizsgált nagy zsidó folyóiratban (*Egyenlőség, Zsidó Szemle, Új Kelet*) sem fordul elő. Annyit ismert, hogy 1932 és 1937 között a Vlagyimir Ze'ev Zsabotyinszkij által alapított Betár cionista ifjúsági mozgalom magyarországi *nácivja*, vagyis regionális vezetője, illetve kisebb jobboldali cionista kiadványok (*Kék-Fehér, Bné Betár*) rendszeres szerzője volt. A Betárt Magyarországon 1928-ban alapították, kezdetben a Magyarországi Cionista Szervezet sportszakosztályaként, majd 1935 áprilisában külön szervezetté alakul, 5 tagú alapító bizottsággal, köztük Kálmán Imre, Schwartz László és Szilágyi.² Taglétszámuk Szilágyi erősen jóindulatú becslése szerint sem lépte át soha a pár száz főt; egy 1937-es rendezvényükön 60 fő jelent meg.³ Történetét Natan Ben-Hajim dolgozta fel.⁴

Maga Szilágyi foglalta össze a „betáriság”, azaz a Betárhoz való tartozás lényegét a mozgalom magyar orgánumban: az ifjúsági mozgalom célja a „műszaki szabatossággal” létrehozott „újzsidó típus” megteremtése.⁵ A Betárban való tagsághoz ismerni kellett a mozgalom történetét, ismerni a Ha'tikva első szakaszát, vezetőknél pedig alapvető héber szavak és fizikai gyakorlatok elvégzését.⁶ A *Bné Betár* ezen sorokat közlő számából azt is megtudjuk, hogy a „betári fogadalom” így hangzott: „Odaszentelem életemet a zsidó többségű s a Jor-

dán mindkét partján elterülő Zsidó Állam újjászületésének. Alája rendelem a Zsidó Állam újjáépítése érdekének a magam, családom és sorsom minden érdekét. Héberül beszélünk magam és gyermekem – *Erecben* és a *gólában*. Karom népem védelmére kész, s csupán védelmére emelek kezét. *Hadár*ra szomjaz minden gondolatom, szavam, tettem, mert királyok ivadéka vagyok. A betári mozgósításon – ha légióba, ha munkára, ha cióni alijára, ha a galutban szolgálattetésre, ha közel vagy távolba szólít – ott leszek. Engedelmeskedem a Betár törvényeinek, vezéreim parancsának, ahogyan ember önlelkének engedelmeskedik; mert a betári törvény szívem eszményeinek visszhangja és vezérei az én követeim. Ezt a hétágú fogadalmat, melynek minden szavát megfontoltak és vállaltam, most felelősségem tudatában – fogadom.”⁷ Szilágyi ehhez annyit tett hozzá, hogy magára „holtig betáriként” tekintett.⁸

Mindez a zsabotyinszkiji világképbe illeszkedik: a revizionista – azaz a britbarát politikát revízió alá venni akaró – cionizmus atyjának korabeli fontos tételei voltak a Jordán két partján álló zsidó állam, a zsidó méltóság (*hadár*) megerősítése, illetve a Betár iránt való lojalitás. Zsabotyinszkij maga ugyan deklaráltan ellenezte a vezérelvűséget – mint fogalmazott, a „vezér” egy „abszurd szó,” mert „csak a bivalyok követik a vezetőt, és a civilizált embereknek nem kell vezér”⁹ – ám a Betár hivatalos programjában szerepelt a gondolat, hogy a Betár feje a „Parancsnok, az Építész, a Vezér”.¹⁰ Ez pedig nem volt más, mint maga Zsabotyinszkij. Szilágyi ezt a fajta személyi hűséget úgy fogalmazta meg, hogy „ha a Betárt jellemgyárnak gúnyolják, mi örömet vállaljuk ezt a gúnynevet”.¹¹ A *Betár ismertető* című kiadvány hasonlóan írt: „Ha azt vágják a fejünkhöz, hogy militarista [a Betár], nem kell megijednünk”, illetve a hipotetikus kérdésre, miszerint „diktatúra van-e a Betárban”, azt felelte, hogy „a Betárban nagy fegyelem van. Fegyelem azonban csak tudatlan ember szemében azonos a diktatúrá-

val”.¹² A legtömörebben azonban Rosenberger Tibor, a *Betár* szerkesztője felelt, aki arról beszélt, hogy a Betár által vallott elvhűség a Zsabotyinszkij által megjelölt Zsidó Állam eszményéhez való lojalitást jelenti: „Ez a cél a Zsidó Állam, amiért a randevúról is érdemes elkészni. Aki nem hiszi ezt, nem betári.”¹³

A korabeli Betár tehát egy a katonai feladatokra való nevelés fontosságát hangsúlyozó, jobboldali-nemzeti alapon álló zsidó mozgalom volt. Mint a *Betár ismertető* költői kérdése is utalt rá, ezen álláspont csodálkozásra adhatott okot a korabeli zsidó közéletben, melynek urbánus, liberális szimpátiája ismert. Ám az eme zsidó közélet által kitermelt zsidó fiatalsággal szemben a Betár álláspontja igencsak kritikus volt – ennek megértése pedig szükséges Szilágyi későbbi, talán ellentmondásos tevékenységének perspektívába helyezéséhez. Szilágyi maga is tisztázta, hogy a Betár „normális zsidó állampolgárokat” akart nevelni, tisztázva, hogy akad, aki „nem normális”.¹⁴ Az asszimiláció magyarországi ostromozásának kevés olyan heves példája akadt, mint Szilágyi sorai *Nevelés nemzeti forradalomra* című válogatásában.

A könyvhöz maga Zsabotyinszkij írt előszót: „Örülök annak, hogy magyarul születik meg ez a gyűjtemény. Mérhettetlenül fontos az, hogy éppen ezen a büszke nyelven hirdessék a zsidó büszkeséget. A magyar nyelvterületen élő zsidó emberanyag népünk legsűrűbbvérű részéhez tartozik... És talán azért is örülök ennek a gyűjteménynek, mert különben is csodálója vagyok a szép, erővel teljes nyelveknek, amelyek sohasem siklanak át zagyván a beszéd hangján, hanem tisztelnek minden egyes hangot, szinte acélba és rézbe metszenek minden szótagot és kalapácsütés módjára megcsendítenek minden kettős mássalhangzót. A magyar nyelv ilyen, a héber is ilyen volt és ilyen lesz a jövőben.”¹⁵ Zsabotyinszkij magyar nemzeti érzelmeknek hízogató sorait Szilágyi mennydörgő zsidó nacionalizmusa követte: a Marx- és Weininger-féle „beteg szellemet”, mely névvel Szilágyi összességében az asszimiláció szellemét illette, „úgy körül kell zárunk, mint a pestisbeteget vivő barnalobogós hajóval teszik a kikötők egészségügyi hatóságai”. Sorait így folytatta: „Az egész nép beteg [és a szükséges] műtét neve: forradalom. A mi forradalmunk célja: megváltoztatni a zsidó nép gettójellegét. Azt akar-

Szilágyi Dénes

juk, hogy megint Mózes, Sámson, Matitjáhu, a szikárius-csapat, Bar Kochba – s a tegnapiak és maiak közül Herzl, Nordau, Trumpeldor, Jabotinsky alakja jelképezhesse a zsidóságot... Hivatalos zelóták, zsidó nemzeti forradalmárok nevelése a feladat”.¹⁶ Radikális szavainak tekintetében már kevésbé meglepő olvasni módszer-választásának elasztikus elveiről: Szilágyi szerint úgy kellett tenni, mint Joszef Trumpeldor, a félkarú cionista hős, aki „hajlandó volt megvizsgálni mindent, amiről azt hihette, hogy talán javára válik a zsidó nemzetnek”.¹⁷

A *D. Sabbatai* néven is író Szilágyi a „nemzeti forradalom” véghezvitelének konkrét lépéseit adta

meg *Orvosság a gettószellem ellen* című írásában. Először a zsidó önbecsülést akarta megerősíteni: mint írta, egy zsidó legyen olyan büszke a nemzetére, mint bármely más nemzet. „Aki nem képes erre, aki szerencsétlennek tartja a maga zsidóságát, az legyen öngyilkos vagy keresztelkedjék meg” – szóltak Szilágyi provokatív sorai. Az önbecsülésben azonban a zsidóellenességgel szembeni rezisztencia lehetőségét is felismerte: „A gettó, a sárga folt, a zsidótörvény nem a mi megszégyenítésünk.” Az önbi-zalom hangsúlyozása mellett a zsidóság helyzetével kapcsolatos kérdésekben való igazmondást propagálta: „Gyerekes érv az, hogy hallgassunk el némely igazságot, mert különben kompromittáljuk magunkat a nem-zsidók, vagy pláne az antiszemiták előtt. Akiben van egy csepp önérzet, az nem törődik az antiszemiták véleményével. A bárány füttyülhet arra, hogy mit gondol róla a farkas. A farkas farkasvoltát a legcsekélyebb mértékben sem módosítja az, hogy az előtte álló bárány fehérlelkű-e vagy bűnös. A bárány tanuljon meg harapni, vagy fusson el, s ha egyik sem sikerül, akkor legalábbis emelkedjék felül a farkas véleményén.” Talán ebből is fakadt álláspontja a következő pontban, melynek neve „mi és a fajelmélet” volt: „Az Istenért ne vitakozzál, ha azt mondják, a zsidóság faj s a zsidóság nem asszimilálódott. Először is ez igaz, jól tudod te is és – ugye – nem fogsz hazudni? Másodszor pedig zsidó fajiságunk semmivel sem súlyosabb vád, mint az, hogy 170 centiméter magasak vagyunk, vagy hogy két szemünk van. Mert jog, emberiesség és logika szerint egyik körülmény sem lehet jogfosztás alapja. Ha meg az antiszemiták következtetése nem is az állítólagos előfelvetésen alapul, akkor mit eről-

Budapesti Betár, harmincas évek. A sorban vott áll
Dov Gruner későbbi cionista mártír

ködsz az előfelvetés cáfolatával?”¹⁸ Sorai radikálisak voltak és úttörőek: egyéb minősítésektől eltekintve elegendő, ha idézzük Nataniel Kacburg izraeli történész sorait, aki úgy fogalmazott, hogy Szilágyi „józan analízise” „új elemeket szűrt be a zsidó-magyar vitába”.¹⁹ Zeke Gyula a *Szombat* hasábjain megjelent esszéjében valamivel kritikusabb volt Szilágyival.²⁰

Még érdekfeszítőbb azonban a „mi és a magyarság” című rész, melyben a többségi társadalomtól való disszimilációra mutat rá, mint a zsidóság egyetlen, szerinte követhető útjára. „Ha szeretsz, de nem szeretnek vissza, akkor – ha egészséges és épérzékű vagy – magadba zárod szerelmedet. Esetleg belepusztulsz, de nem futsz olyan szekér után, amelyből szidalmak kíséretében kitaszítanak. Valóban azt érzed, magyar anyanyelvű testvér, hogy »itt élned haldnod kell?« Szorítsd össze a fogad, de ne alázkodjál meg, mert nincsen olyan hazaszeretet, amely gerinctelenséget követelne a hazafitól.” Azokhoz, akik esetleg „állampolgársági kötelességüknek” látták a „hazafiságot”, dacára a diszkriminációnak, így szólt: „Nem állampolgári kötelességed, hogy a magyarság ellenére is dolgozzál a magyarok javára. A magyarság jobban tudja, hogy mi kell neki, mint te. Ne tukmáld rá kéretlenül munkádat, ha mégoly áldásosnak tartod is.” A „mi és az antiszemita” címet viselő részben pedig egyszerű, már-már praktikus tanácsokat adott Szilágyi az ifjú cionistáknak: „Ne bizonygasd unásig, hogy »kétszer kettő igazán négy«. Márpedig »kétszer kettő négy« az, hogy az antiszemita minden olyan vádja, amely igazán vád, teljességgel alaptalan... Ha valaki nem ismeri el, hogy »kétszer kettő négy«, akkor – egyéni vérmérsékleted szerint – kezdj másról beszélni vele, vagy fordíts neki hátat, vagy üsd pofon. De ne védj vele szemben a zsidóságot.” Szilágyi soraiból az a konzekvencia szűrhető le, hogy vitatkozni, apológiát

írni az antiszemizmussal szemben felesleges. Záró sorai erre rímelnék: „Ne hidd, hogy – az elvándorlásán kívül – bármit tehetsz is, amivel csökkentened a zsidógyűlöletet.”²¹

Szilágyi sorai, melyek szemben álltak az asszimilációval, és időpocsékolásnak tartották az antiszemizmus elleni harcot, visszaköszönek Darányi Kálmán győri beszédére adott válaszában. Analízise egyszerre realista és naiv: meglátta, hogy a zsidókérdés a korszellem része, nem pedig valamilyen reakciós maradvány, de közben azt is hitte, hogy az antiszemita nem akarják bántani a zsidókat. „Sem agyonhallgatni, sem túlcsoportolni nem lehet a hivatalos magyar tényezők szavát. A zsidókérdés vitájában megszólaltak a hivatalos tényezők... Ma szalonképessé vált a zsidókérdés... Akik szalonképessé tették a zsidókérdést, nem beszélnek... a zsidók megveréséről. Nyelvezetük tiszta, egyszerű, tárgyilagos. Megállapítják, hogy bár nem minden bajnak a zsidók az okai, számarányuk mégis túl magas; s ennek le kell vonni a konzekvenciáit. Darányi miniszterelnök nemrég nagy beszédet tartott és annak, amit a zsidókérdésről mondott, ez volt a lényege. Nem szállunk vitába a miniszterelnökkel... Minden meghatottságtól vagy megdöbbenéstől függetlenül el kell fogadnunk azt, ami politikai valóság a miniszterelnök beszédében... A miniszterelnök beszédének politikai tanulsága: ...a zsidóság arányát már hivatalos helyen is sokallják és bizonyára csökkenteni is fogják.” Míg cikke szerint „a Sipucca” – azaz a pesti hitközség – csak panaszkodott, és visszavárta a régi liberális időköt, „mi”, cionisták „tudjuk, kivezető út itt, Magyarországon belül, nincsen. Kivezető út csak egy van: a palesztinai zsidó állam”.²²

Szilágyi utóbbi tételét gyakorlatba is ültette a háborúba boruló Európa egyik utolsó nagy illegális alijázási akciójának társszervezőjeként. 1986-os emlékiratában megemlítette, hogy apósa, Kálmán Imre „az *alija bét* [illegális alija – V. L. B.] elsőszámú szervezője volt”. Munkásságuk a *Ha'cohar* (azaz a revizionista cionista központi vezetőség), illetve Jozsef Schechtmanon keresztül Zsabotyinszkij áldását bírta. Kálmán antiszemita politikusokkal való kapcsolatait használta arra, hogy megszerezze a kivándorláshoz szükséges papírokat: „Befolyása, illetve a magyarok kísérletei a zsidajaitól való megszabadulásra sikert aratott”. Az első ilyen csoport – 750 betári – 1937 nyarán hagyta el Magyarországot Ausztrián át. A következő 150 magyar betári Budapesten szállt hajóra, majd illegális hajókkal ment tovább. Szilágyi szerint a náci megszállás előtt összesen 4500 betári hagyta el az országot.²³ A számot azonban kritikával kell kezelni: a szakirodalom

összesen 5300 illegális betári kivándorlóról tud egész Európában.²⁴

Abban azonban nem kell kételkednünk, hogy a kivándorlók többsége valóban jobboldali cionista fiatal volt. William Perl, a csehországi és osztrák revizionista cionizmus korábbi aktív tagja tárgyalt időszakunkban a magyarországi illegális alija szervezésében dolgozott. Emlékirata szerint „betárijaink elsőbbséget élveztek”.²⁵ Mindez azért is érdekes számunkra, mert a revizionisták később azzal vádoltak egy másik magyarországi embermentőt – Kasztner Rezsőt –, hogy csak saját pártjának tagjait mentette meg, félresöpörve a kiválasztással járó morális dilemmák fájdalmát, mint magyarázatot. Pedig Perl hasonlókról számolt be, mint Kasztner: „A legnehezebb dolog az volt, mikor meg kellett mondani valakinek, hogy nem jöhet, hiszen ez egyet jelentett a halálos ítélettel. Van egy eset, amit máig nem felejtök el. Budapesten voltam, ahol a rendőrséggel való egyezség alapján kivihettem zsidókat a börtönből – olyan embereket, akik Csehszlovákiából vagy Lengyelországból érkeztek, papírok nélkül, és magyar börtönökben voltak... Volt egy férfi, körülbelül 40 éves... Beszéltem vele, és úgy nézett ki, mint aki jöhetett volna velünk. Megkérdeztem, van-e felesége... és ekkor mondott valamit, ami az egész dolgot megtorpedózta. A felesége ugyanis nagyon beteg volt, mi pedig nem vihettünk beteg embereket. Megnéztem a feleségét, aki egy másik szobában volt: a nő vért köpött, láthatóan nagyon előrehaladott tuberkulózisban szenvedett, s így szóba sem jöhetett. Megmondtam a férfinak, hogy nem jöhetnek. Az eset máig nyomaszt, mert minden bizonnyal Auschwitzban kötöttek ki. De meg kellett hozni a döntést, hogy kit viszünk magunkkal.” A választás sosem volt egyszerű, ugyanis a visszatartott zsidók sokszor meg akarták vesztegetni a cionista embermentőket: „Mindent ígértek: pénzt, ékszereket, nőket.” Perl szerint végül elsősorban jobboldali cionistákat vittek, illetve életerős, képzett fiatalokat, akik készen álltak a britekkel vívandó háborúra.²⁶

Az illegális kivándorlás szervezése mellett Szilágyi igyekezett felhívni a magyar zsidósággal történt atrocitásokra a közfigyelmet. Az 1942-es délvidéki „hideg napokat” követően Szilágyi felkereste József Ferenc királyi herceget, akinek átadta Ofner Ferenc volt jugoszláv Betár-vezető információit az eseményekről. József Ferenc, akit Szilágyi „jóindulatú antiszemitaaként” írt le – ugyanis egyik vágyálma volt egy palesztinai „zsidó monarchia” születése – továbbadta az információkat külföldi diplomatáknak. Ugyan más politikusok is tettek az eset nyilvánosságáért – mint Bajcsy-Zsilinszky Endre

Budapesti Betár, ismeretlen időpont

vagy Kéthly Anna –, Szilágyi is kétségkívül megtette maga kötelességét.²⁷ Hasonlóan kiterjedt kapcsolattrendszere sikereként értékelhető az az 1938-ban történt eset, amikor Kolosváry-Borcsa Mihály, Imrédy Béla sajtófőnöke előtt kellett érvelnie a betiltás által fenyegetett *Bné Betár* érdekében. A történetet Dalos György író elbeszélésében ismerjük, aki 1983-ban Münchenben felkereste Szilágyit. „Kolosváry-Borcsának megadattott, hogy fanatikus antiszemitizmusát gyakorlatba is »átültesse.« [Még] 1938-ban, az Imrédy-kormány sajtófőnökeként mintegy kétszáz zsidó sajtóterméket tiltott be, köztük a csekély példányszámú *Bné Betárt* is. Szilágyi Dénes elmondta nekem, hogy nyomban panasszal élt a döntés ellen, személyes audienciát kért a sajtófőnöktől, és legnagyobb meglepetésére Kolosváry-Borcsa hajlandó volt őt fogadni. »Kegyelmes Úr« – érvelt Szilágyi –, »nem értem a tiltást. Végeredményben mi cionisták ugyanazt akarjuk, mint önök, vagyis, hogy a zsidók tűnjenek el Magyarországról«. Erre föl Kolosváry-Borcsa intézkedett, hogy a *Bné Betár* újra megjelenhessen. Szilágyinak még évtizedekkel később is az volt a benyomása, hogy az egyébként művelt és ostobának nem mondható politikus benne, az akkor harmincéves, peremre szorított zsidó újságíróban valamilyen tényleges »zsidó hatalom« képviselőjét vélte látni. »Bedőlt a saját propagandájának« – hangzott a kárörvendő kommentár.²⁸ Szilágyi valószínűleg tisztában volt Kolosváry-Borcsa sajátos szimpátiájával a cionizmus iránt is: korábbi írásában Imrédy sajtófőnöke – majd kivégzett háborús bűnös – méltatta Patai József cionizmusát, mint egyfajta „őszinte” zsidó faji hitvallást.²⁹ Kolosváry-Borcsa antiszemita szimpátiája a palesztinai project iránt voltaképpen a cionista aktivista malmára hajtotta a vizet, s mint látni

Budapesti Betár, harmincas évek

fogjuk, Szilágyi erre később is rájátszott antiszemitaikkal való tárgyalásai során.

Szilágyi legfontosabb tevékenysége nem is betári vezetői munkája, vagy korábbi írásai, hanem a Zsidó Munkaközösség életre hívása volt 1939-ben. A szervezet hivatalosan könyvkiadóként működött, és – kerülendő a rendőri vegzálását – létrejöttét előre egyeztettek Sombor-Schweinitzer Józsffel, a politikai rendőrség vezetőjével. Számos, kevésbé ismert tagja mellett magát alkotta Szilágyi, Kálmán és Varga Imre orvos. Szilágyi és Zsidó Munkaközössége három ún. *Sárgakönyvet* adott ki, melyek nézeteiket terjesztették. Levelezőlistájukon nagyrészt vezető, korabeli politikusok – németellenesek, illetve „békebeli antiszemitaik” – voltak. A *Sárgakönyvekkel* Szilágyi deklaráltan egyfajta „sokterápiát” kívánt folytatni: az antiszemita magyar nacionalisták és a cionisták nemzeti vilásképe közös pontjainak drasztikus felnagyításával kívánt a vezető körök bizalmába férkőzni. Az első *Sárgakönyv* mindjárt tisztázta – Zsabotyinszkijt parafrázálva –, hogy az antiszemitizmus objektív hatások eredménye, hiszen „minden többség igyekszik eltávolítani az idegen testnek érzett, beolvadásra képtelen kisebbséget. Ez általános törvényszerűség”. Az igazi problémát nem az antiszemitaik okozzák – ér-

velt Jakov Klackinra hajazva Szilágyi –, hanem azok a magyar liberálisok, akik „kétszínűek és arcátlanok”, mivel egy a zsidókra veszélye korszakban dolgoznak a zsidókérdés elkendőzésén. „Arra kell törekedni, hogy megszüntessük ezt az együttélést”, írta Szilágyi. „A történelem tanulsága szerint előbb-utóbb minden zsidó [és] nem zsidó [közti] együttélésnek meg kell szűnnie, mert a beolvaszthatatlan zsidó kisebbség pusztá léte előbb-utóbb mindenütt súlyos súrlódásra vezet. Tehát meg kell szűnnie a magyar-zsidó együttélésnek is. Ha a zsidók ragaszkodni próbálnak hozzá, akkor is megtörténik az együttélés megszüntetése, csak hogy akkor a magyarság egymaga végzi el a műtétet, és bizonyos, hogy ez a műtét fájdalmas lesz... Minden más megoldási kísérlet (például gettó) magában rejti annak lehetőségét, hogy az együttélés később mégis helyreáll és így feltámad a zsidókérdés.”⁵⁰

Szilágyi kiadványában konkrét javaslatokat is tett: „magától értetődik”, vélte, hogy „zsidó pénz kell igénybe venni a zsidó magánvagyon mozgósításának útján”, illetve a tehetős zsidókra kötelező cionista adót kell kivetni, hogy a befolyt összegekből alijázást szervezzen az állam. *Sárgakönyve*, talán direkt provokatív módon, a zsidótörvényekben is megkísérelt nemzeti értékeket felfedezni zsidó szempontból: „Közvetve a zsidótörvények is szolgálhatják a zsidó nemzet fennmaradását. A nemzeti alapon álló éledő zsidóság kész cselekvően támogatni olyan zsidótörvény-intézkedéseket végrehajtását, amelyek lehetővé teszik a zsidó nemzeti érdek érvényesülését is.”⁵¹ Szavai meglepően hathatnak, ám hasonló példák a *Zsidó Szemlében* is megjelentek, mint ahogy a németországi cionista és anticionista ortodox zsidó lapok is kerestek „pozitívumot” a nürnbergi törvényekben. Az első *Sárgakönyv* nem akart átjutni a rendszer cenzúráján, ezért Szilágyi a második zsidótörvényt benyújtó politikushoz, Makkai Jánoshoz fordult, aki „nem hogy szimpatikus volt, de egyenesen lelkes”. (A lelkesedés persze, ismét, nem volt véletlen: Makkai korábbi, egyébként antiszemita írásában a cionista Joseph Kästein írásából idézett, méltatva azokat.⁵²) Makkai segítségével feloldották a cenzúrát, és az irat – Szilágyi szerint – Horthy Miklós és Darányi Kálmán miniszterelnök asztalára is eljutott.

Szilágyi emlékiratában említést tett róla, hogy az első *Sárgakönyv* tartalma „teljes megértést és elfogadást váltott ki a szélsőjobboldali pártok sajtójából”, külön megemlékezve a nyilas orgánumokról.⁵³ Zsidó körökben azonban heves reakciókat okozott a fenti szöveg: a pesti hitközség 1941 augusztusi utolsó ülésén többen – köztük Komoly Ottó – nyíltan helytelenítették tartalmát, míg Boda Ernő,

Stern Samu hitközségi elnök helyettese a *Magyar Zsidók Lapjának* hasábjain tiltakozott. A korabeli asszimiláció mára talán naivnak ható lózungjait tartalmazó cikkből voltaképpen nehéz is lenne egyebet idézni, mint a magyarsághoz való tartozás fennkölt deklarálásának különböző szinonimáit; talán említésre méltó Boda kiszólása, mely szerint a cionizmus „rég letűnt világok gettóihoz” hasonlított.⁵⁴ (A varsói gettó 1940 októberétől állt.) Esetleg erre is akarhatott provokatív választ adni Szilágyi második *Sárgakönyvével*, melynek szövege már 1941 novemberében készen állt, de csak decemberben került a választott politikusok asztalára. A szöveg bevezetője szerint – ismét a régi magyar liberalizmust ostromozva – „a magyarság nyilvánvaló érdeke a magyarországi zsidóság kitelepítése. Nem »filoszemita,« sőt minden antiszemitanál ártalmasabb az a nem zsidó, aki azt tanácsolja a zsidóknak, hogy ragaszkodjanak eddigi szólam-asszimilációjukhoz... Az igazi zsidóbarátnak is vállalnia kell az aszemitizmust... A magyarság érdekeinek csak a szenvedélymentes aszemitizmus felel meg”.⁵⁵ Az aszemita kifejezés, mely a nyilas szóhasználat eleme volt, korábban is szerepelt már mind antiszemiták, mind cionisták – példának okáért Bangha Béla és Nahum Sokolow – írásaiban.⁵⁶ Kérdéses azonban, mire gondolt Szilágyi, mikor azt írta, hogy „az első zsidó *Sárgakönyv* visszhangja arra vall, hogy így gondolkozik a józan és becsületes magyarság is”. A szélsőjobboldali lapok nem a „józan és becsületes” magyarság tükröi voltak; szavaival talán a pesti hitközség felé akart szólni.

A második *Sárgakönyv* többi része hasonlóan szókimondó volt: „A többség úgy viselkedik az idegen elemekkel szemben, mint az élő organizmus a gyuladást okozó idegen testekkel szemben: fel akarja szívni, ha pedig nem bírja, ki akarja küszöbölni őket. Ez az igyekezet nem rosszindulatból ered... a többség igyekszik elválni a zsidóktól (aszemitizmus)”, s ez „nem azonos az antiszemitizmussal”. Szilágyi ezek mellett úgy vélte, hogy „a most folyó háború befejeztével a győztesek minden bizonnyal hozzásegítik a zsidó népet új államához. Ebben a tekintetben nincsen különbség Berlin és Washington felfogása között”.⁵⁷ Állítása szinte szélsőséges naivitásnak tűnhetne, ám emlékiratában erre is reflektált: „Ostobaság lett volna benyújtani egy olyan kiadványt a sajtófelelősnek... mely arról ír, hogy »Hitlernek ütött az órája, és Amerika fog diktálni a háború után«. Némi ügyeskedéssel azonban megkerültük az akadályt. A lényeges tézist úgy helyeztük el a második *Zsidó Sárgakönyvben*, hogy három külön bekezdésre bontottuk, látszólag ártatlan mondatokban elhelyezve... Gondolataink bolond-

b. w. w. w.
(Hitler nur darauf zu ru. d. d. d.)
25/1/41

Das a die Pflichten jeder Regierung ist, den die Juden ihres Landes vor Gewalttaten zu schützen, ist die heilige Wahrheit. Ebenso richtig ist wahr ist es aber, dass die Regierungen es sehr ungern und selten tun. Und ein noch ein es gibt noch eine Wahrheit, eine der bittersten: nämlich – dass es politisch gefährlich ist, von einer Regierung systematische Schutz zu fordern, ohne die Forderung mit dem Angebot der jüdischen Hilfe, d. h. jüdischen Selbst-

Zsabotyinszkij levele Szilágyi Dénesnek, 1939.
1. oldal

ságnak is hangzottak 1941-ben az olvasó előtt (ha a mi oldalunkon volt), vagy egyenesen botrányosnak (ha németbarát volt). Végső soron tisztán beszéltek hitetlenségünkről Németország végső győzelmében, és mellékesen, evidenciaként kezelték, hogy az Egyesült Államok lesz végül a döntő hatalom. Ez valami olyasféle gondolat volt, amiről az ember talán beszélhetett akkoriban Magyarországon szűk baráti körben, de nyomtatásba – legalábbis »legálisan« – bizonyosan nem kerülhetett.⁵⁸ Ha Szilágyi el tudta volna képzelni a holokauszt borzalmait, minden bizonnyal nem beszélt volna így: azonban a tömeggyilkosságokkal ő sem számolt, hanem attól félt, hogy a magyar zsidóság »egyéni tragédiák szakadatlan láncolatában» veszhet oda.⁵⁹ A hazai Betár körében pedig radikális megfogalma-

Kálmán Imre

zásokból nem volt hiány. Wüllinger Simon 1937-ben *Kibálásra ítelt nemzedék* című cikkében arról beszélt, hogy „kegyetlen gondolat az, hogy a mai... elsatnyult... zsidó nemzedék kihalása a Zsidó Állam felépülésének előfeltétele... Pedig... csupán a mózesi kivonulás analógiájára hivatkoz[unk]: a »húsosfazekak nemzedékének«, amellyel a kivonulás történt, el kellett pusztulnia a pusztában, mert nem volt alkalmas a honfoglalásra... Ez egy kegyetlen, de igaz gondolat... Féltő, hogy a zsidóság harmadik honfoglalása sem lesz másképp lehetséges”.⁴⁰ Természetesen egyikőjük sem kívánta sem Hitler győzelmét, sem pedig a magyar zsidóság halálát, ám cikkeik jellemzőek a kisebbségi cionizmus radikális szóhasználatára, mely egy a neológia által uralt kommunikációs térben próbált érvényesülni.

Szilágyi az első és második *Sárgakönyv*ben is javaslatot tett az „ésszerű zsidókataszter” felállítására.⁴¹ A fogalmat nem definiálta szorosabban, ám utalhatott ezzel egyfajta szegregált területi megoldás, vagy tulajdonösszeíráásra is. A második *Sárgakönyv*ben pedig népszavazást javasolt, hogy az ország lakossága döntse el, hogy szeretne-e a zsidósággal együtt élni: „Ha a felelős magyar tényezők meg akarnak bizonyosodni a felől, kész-e kivonulni, hajlandó-e erejét a kivonulásra való felkészülésre összpontosítani a zsidóság túlnyomó többsége, kérdezzék meg a zsidó közvéleményt. A zsidókérdés megoldásának ügye megér egy népszavazást. Kérdezzék meg előbb a nem zsidó lakosságot: kívánja-e, hogy az ország zsidó lakossága a háború befejeztével bizonyos korhatárig kivonuljon az új zsidó államba? Ha pedig befejeződött ez a népszavazás és megállapították, milyen hatalmas többség szavazott igennel, tegyék fel ugyanezt a kérdést titkos szava-

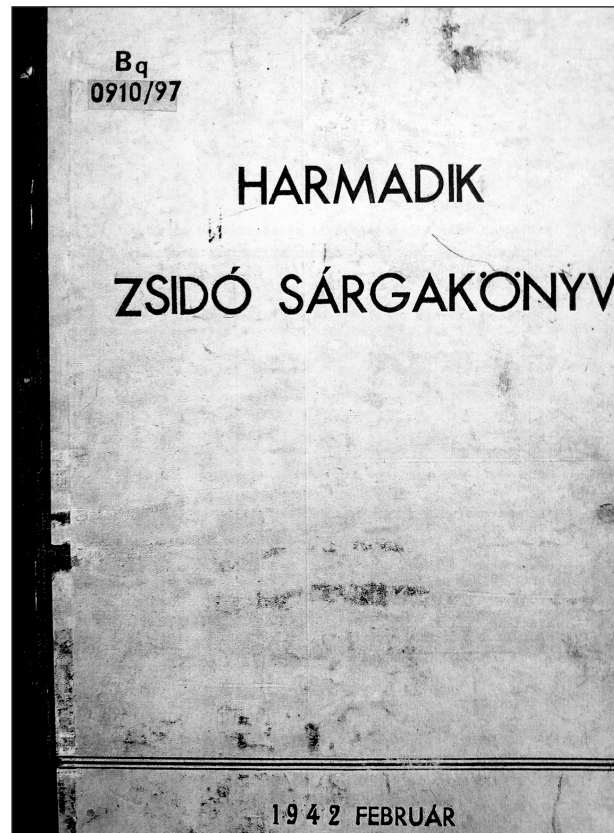
zásra a zsidó lakosságnak. Nem kétséges, hogy a zsidók nagy többségei az igazságot és az életet választják.”⁴² Utóbbi gondolata többszörösen is fontos: egyrészt demonstrálja, hogy Szilágyi tevékenységét a zsidóság életének megmentésére végezte („az életet választják”), másrészt bemutatja elképzelését, miszerint a zsidóság sem szeretett együtt élni a magyarsággal. Erre konkrétan utalt is: „A xenofóbia persze kölcsönös: az érzékeny zsidó sem szereti jobban a nem-zsidókat, mint őt a nem-zsidók.”⁴³

Szilágyi a zsidóság véleményének megvizsgálására egy Zsidó Közvéleménykutató Állomást kívánt felállítani, mely nem jutott tovább néhány toborzólevél kiosztásánál 1941 végén. Szilágyi állítása szerint az intézet egykori vezetőjének, Kreilisheim Györgynek hagyatékában megmaradt néhány kérdőív, melyekkel a zsidóság szociális helyzetét kívánták felmérni a Gallup Institute példáját szem előtt tartva; kétségtelen, hogy ha munkájukat legalább részben valóban el tudták volna végezni, akkor eredményeik értékes forrásanyagot jelentenének napjaink történészei számára. Sajnos emlékiratában többet nem idézett az Állomás anyagából, ám Komoly Ottó *Jad Vasemb*ben őrzött hagyatékában megtalálható egy kérdőív, mely kísértetiesen hasonlít a Szilágyi által leírt kérdéssorra. A kétoldalas dokumentum a *Két nemzedék: 1923-1943* címet viseli, és a kérdések láthatóan a zsidó közösségre vonatkoztak: az életkor, a szülők szociális helyzete, az iskolai végzettség, az egészségügy, a kereset, a munkahely és a szórakozási preferenciák mellett a héber nyelvtudás, az esetleges kivándorlási célok, a politikai nézetek és a zsidó hagyományhűség (szombattartás, zsinagógába járás) szerepelt.⁴⁴

Még ha azonban a kérdőív valóban Szilágyiéék kérdéssora is volt, Komoly véleménye a második *Sárgakönyvről* lesújtó maradt. Hagyatékában szintűgy fellelhető egy *Néhány szó a »Zsidó Sárgakönyvről«* című, 1942. januári datálású kézirat, mely a Munkaközösség kiadványaira adott állásfoglalását tartalmazza. Mint írta, a kritika amúgy „kötelező egyrészt minden becsületes szándékkal szemben, még ha kiforratlannak és helytelennek tartjuk is, másrészt a zsidósággal szemben, amelynek életérdekeit szem előtt téveszteni megbocsájthatatlan bűn volna”. Komoly kétségkívül a cionizmus iránt kevéssé elkötelezett pesti zsidó publikum felé kommunikált, mikor arról írt, hogy Szilágyi véleménye a cionizmus álláspontjaival nem azonos – dacára annak, hogy a Munkaközösség lényegében Herzlt, Nordaut, Klackint és Zsabotyinszkijt, azaz a cionizmus klasszikusait fogalmazta újra közérthető nyelvezeten –, és amikor tisztázta, hogy Magyaror-

szághoz „szíve egész melegével ragaszkodik a magyar zsidóság minden árnyalata”. A füzet Komoly szerint nemcsak „látszólag tudományos igazságokból elhibázott logikával olyan konzekvenciákat von le, amelyeken kapva kaphat az, akinek az az álláspontja, hogy Európát zsidómentessé kell tenni”, de „sajnos azt a látszatot kelti, mintha közrebocsájtói mindenáron azok rokonszenvét kívánnák megnyerni, akik a magyar zsidókérdés legradikálisabb megoldását: az ország zsidómentessé tételét követelnék”. Ebben kétségtelenül nem tévedett, hiszen Szilágyinak deklaráltan az utóbbi volt a célja. Komoly ehhez azt is hozzátette, hogy a szöveg „zavarja a politikai légkört”, azonban azt is kijelentette, hogy a zsidóság magyarság iránt érzett asszimilációs vonzalma „reménytelen szerelem”.⁴⁵

Nem tudni, hogy Komoly hol publikálta válaszát, ám tény, hogy az *Új Magyarország* egy cikkében – melynek egy példányát Komoly megjelölte, és félretette iratai közé – reagált Komoly soraira. Az antiszemita lap arra jutott, hogy a *Sárgakönyv* tartalma „nagyon rendben van”, és méltatva idézte Komoly válaszát is, miszerint az asszimiláció „reménytelen szerelem”. Komoly finom különbségtételei a cionista disszimiláció és Szilágyi radikális kivándorlási terve között láthatóan nem zavarta a szélsőjobboldali orgánumot: mint a lap tisztázta, „a magyar közvélemény igazán nem lát semmi különbséget a cionisták vagy a *Sárgakönyv* [szerzőinek] nézete között”.⁴⁶ Utóbbiban valamennyi igaza mégiscsak volt az *Új Magyarorságnak*. Komoly iratai között szerepel egy *Emlékirat a magyarországi zsidókérdésről* című szöveg, melynek datálása ugyan nem egyértelmű, de Kállay Miklósról miniszterelnökként utal (azaz 1942 márciusa és 1944 márciusa között született). Az irat, noha nem kísérelt meg értéket fellelni a zsidótörvényekben, nagyon hasonló konklúziókra jutott, mint Szilágyi. A zsidóság helyzetét így elemzi: „A zsidókérdés Magyarországon olyan stádiumba került, hogy annak megoldása, bárhogyan is végződjék a most folyó háború, úgy a magyar kormánynak, mint az itt élő zsidóságok elsőrendű érdeke. Az az elképzelés, hogy a magyar nemzetbe való teljes beolvadásával a zsidókérdés megszüntethető, tévesnek bizonyult.” Ennek oka, hogy a teljes beolvadásra a zsidóság alkatilag „képtelen”. S hogy „miért nem sikerült az asszimiláció?” „A zsidóság úgy földrajzilag, mint társadalmilag és gazdaságilag természetellenesen és egészségtelenül helyezkedett el a többi népek között. Azzal, hogy legtöbbször környezetéhez hasonlóvá igyekezett válni, annak szokásait igyekezett felvenni, tulajdonságait utánogni, nem csak önmagát adta fel, de kiváltotta a gazdanép [negatív] reakcióját is.” A helyzetre az

Harmadik sárgakönyv

egyetlen megoldás Komoly szerint „a zsidók kivándorlásával tehermentesíteni az országot”.⁴⁷

A második *Sárgakönyvre* más szélsőjobboldali lapok is reagáltak. Mint Szilágyi válogatásából kiderül, a *Függetlenség* azt írta, hogy „magyar részről a legmeggyőzőbb fajvédők is ennek a megoldásnak voltak hívei minden időben. Nem akarták gyötörni a zsidóságot, de meg akartak szabadulni tőle”. Az *Esti Újság* szerint az antiszemitizmus „pontosan ugyanúgy látja a zsidók háború utáni helyzetét, mint a nacionalista alapon álló” *Sárgakönyv*. A *Hétfő* „őszintének és becsületesnek” találta a magyar revizionisták iratát.⁴⁸ A Lévai Jenő által szerkesztett *Képes Családi Lapok* ellenben közölte „a Cionista Szövetség tiltakozását” (nem azonos Komoly szövegével). A cikk szerint a második *Sárgakönyv* „szinte a BTK határán mozog”, mikor azt mondja, hogy a zsidóság „káros”. Szilágyira „állítólagos zsidóként”, majd „galíciaiként” utalt, akinek ha igaza lenne, „megérdemelnénk a sorsot, amelyet nekünk szánnak”.⁴⁹ A cikk szövegét a Cionista Szövetség egy képviselőjére hivatkozva írta, ám egy későbbi számában tisztáznia kellett a lapnak, hogy a nyilatkozat nem a Cionista Szövetség „illetékes” vezető-

jével történt.⁵⁰ Stern Samu azonban kétségkívül illetékes autoritás volt a zsidóság életében, s ő pedig a pesti hitközség rendkívüli közgyűlésén olvasta el a következő, egyhangúlag elfogadásra került nyilatkozatot: „A magyar zsidóság e röpiratban foglaltakkal magát nem azonosítja, attól távol áll, azt felekezeti és szervezeti hovatartozandóságra való különbség nélkül egyértelműleg, a leghatározottabban elítéli és azt a feltevést, hogy az évszázadok óta a magyar haza sorsközösségében a magyar nemzettel nyelven, lélekben, kultúrában és érzésben teljesen összeforrt magyar zsidóság magát külön nemzetiségnek nyilvánítsa – a legélesebben visszautasítja.”⁵¹

Szilágyi emlékirataiban ezen a ponton befejezi a Munkaközösség történetét. Mint írta, az 1942 tavaszán kiadott harmadik *Sárgakönyvének* tartalmára nem emlékezett, és az egyetlen fellelt példányt a háború után elkavarta a budapesti izraeli legátus. Azon három történész közül, akik egyáltalán foglalkoztak Szilágyi munkásságával – Gyurgyák János, Zeke Gyula és Komoróczy Géza –, egyik sem kezelte a harmadik *Sárgakönyvet* (s valószínűleg nem is olvasták). Ezért különösen is fontos bemutatni a harmadik *Sárgakönyv* tartalmát, melynek másolatával ezen sorok írója rendelkezik. Az írógép sokszorosított, dátum, kiadó és helyszín nélküli szöveg egyértelmű folytonosságot vállal a korábbi kiadványokkal. Tudjuk, hogy a hivatalosan 12 példányban készített anyag eljutott József Ferenc királyi herceghez, illetve Kállayhoz is. A szöveg lényegében a magyar kormány megfeddésére szorított. Mint írta, „köztudomású tény ugyan, hogy a magyarországi zsidók tekintélyes hányada nem mutat spontán hajlandóságot a kivonulásra, sőt a zsidók hivatalosan elismert – hitfelekezeti – vezetői minden módon elgáncsolni igyekeznek a kivonulás gondolatának még felvetését is. De ezért nem maguk a zsidók, hanem a magyar illetékesek felelősek. A zsidók kivonulás-ellenes s így súlyosan önérdékellenes magatartásának alapja: a magyarországi zsidóság jelentős része fixa ideaként éli azt a téveszmét, hogy magyarnál magyarabbnak kell valania magát, különben elkövetkezik a világ vége. A téveszmés beteg azonban nem felelős betegségéért. Azok felelősek érte, akik meggyógyíthatnák, de nem teszik. Rögeszme csak egy módon gyógyítható: ha a betegnek nem logikával és retorikával, hanem élményszerűen bebizonyítják rögeszméjének tarthatatlan voltát”.⁵² Nem világos, hogy Szilágyi milyen „élményszerű bizonyítást” hiányolt a korábbiakban a zsidótörvényeket és munkaszolgálatot bevezető magyar államtól, ám tény, hogy javaslatot tett az „izraelita” jelző használatának közszféra ál-

tali betiltására, ha egyszer már törvény szerint „etnikum” a zsidóság. Szintúgy kérte, hogy kapjanak egyesületi alapszabályt a cionisták, indítsák újra azok sajtóját, és szervezzenek államilag a kivándorlásra felkészítő mezőgazdasági tábort. Ha megfogadja tanácsait és így lép a kormány, legalább „pozitív értékűvé teszi a »korszellem« követelte negatív zsidóellenes lépések egy részét”.⁵³

Szilágyi tevékenysége a magyar holokauszt alatt nem ismert. 1942 nyarán munkaszolgálatra vonult, a háború után Nyugatra emigrált. Munkaközösségének több tagja – így Kreilisheim György – a holokauszt áldozatává vált, míg Varga Imre öngyilkos lett 1944 nyarán. Kálmán Imre a Kasztner-vonat utasaként Svájcba távozott. Szilágyi a háború után Münchenben telepedett le, az Amerika Hangja munkatársa lett, és a magyar történelemről – például Széchenyi Istvánról – publikált tanulmányokat.⁵⁴ Emigráns éveibe jó betekintést enged Dalos György már idézett cikke. Különböző munkái – mint a *Zsidó népegyéniség*, mely kísérletet tett a cionista népkarakterológia magyarországi bevezetésére – napjainkra elérhetőek online.⁵⁵ Nevét az angolos Denis Silagira változtatta – nem tudni, miért nem maradt a hebraizált változatnál, s hogy miért nem költözött Izraelbe. Talán, mint Berend Béla, félt a háború utáni felelősségre vonástól sértett zsidó túlélők részéről.⁵⁶ Ugyanakkor az is igaz, hogy mindig is volt Szilágyiban valami „nyugatos”. 1933-as cikkében arra tett javaslatot, hogy „az új Törökország mintájára [...] hagyjuk el nem megfelelő ősi írásunkat”, azaz a héber karaktereket, „és vezessük be mi is a latin ábécét”.⁵⁷ Tíz évvel ezelőtti halálakor a magyarországi jobboldali cionizmus talán legnagyobb figurája szállt sírba. Tanulmányunk mellékleteként Szilágyi három *Sárgakönyvének* szövege olvasható; ezek közül az első itt kerül először teljes egészében, maradéktalanul közlésre, a második és a harmadik pedig először kerül közlésre. Szilágyi emlékiratát, szinte teljes egészében, szintúgy először közöljük magyar fordításban.

JEGYZETEK

- ¹ Denis Silagi: „A Foiled Jewish Political Venture in Hungary 1939–1942.” In: Randolph L. Braham (szerk.): *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Depositions* (New York: Columbia Univ. Press, 1986), 191–235.
- ² B. B.: „A magyarországi újcionista munka első időszaka.” *Kék Fehér*; 2:1-2. (1936. február–március), 10.
- ³ „Pársoros hírek.” *Bné Betár*; 2:5 (1937. május), 81.
- ⁴ Nathan Ben-Haim (szerk.): *Jað le'betar Hungaria, 1928–1948* (Tel-Aviv, 1988).
- ⁵ Sz. D.: „Betáriut. Második rész.” *Bné Betár*; 2:3 (1937. február), 43–44.

- ⁶ „A kötelező próbák pontjai.” *Bné Betár*, 2:3 (1937. február), 45–46.
- ⁷ „A betári fogalom.” *Bné Betár*, 2:3 (1937. február), 39.
- ⁸ Sz. D.: „Betári problémák.” *Bné Betár*, 2:3 (1937. február), 43–45.
- ⁹ Vladimir Jabotinsky: „Zionist Fascism.” *The Zionist* (New York), 1:4 (1926. június 25.), 3.
- ¹⁰ Shlomo Avineri: *A modern cionizmus kialakulása. A zsidó állam szellemi gyökerei* (Budapest: Századvég, 1994), 202–203.
- ¹¹ Sz. D.: Betáriut. I. m.
- ¹² *Betár ismertető* (Budapest: Sicherman, 1939), 3, 14.
- ¹³ Rosenberger Tibor: „Soproni levél.” *Bné Betár*, 2:8 (1937. szeptember), 127.
- ¹⁴ Sz. D.: Betáriut. I. m.
- ¹⁵ Szilágyi Dénes: *Nevelés nemzeti forradalomra. Válogatott cikkek és beszédek. Jabotinsky előszavával* (Budapest: Zsidó Nemzet, 1939), 7. A levél német nyelvű kéziratáért lásd: *Jabotinsky Institute* (Tel-Aviv), A1-7/224.
- ¹⁶ Szilágyi Dénes: „Nevelés nemzeti forradalomra” (1933. február). In: Uő.: *Nevelés nemzeti forradalomra*. I. m. 10–11.
- ¹⁷ Szilágyi Dénes: „Emlékezzünk Jozsef Trumpeldorra.” *Bné Betár*, 2:3 (1937. február), 33.
- ¹⁸ [Szilágyi Dénes]: „Orvosság a gettószellem ellen.” In: D. Sabbatai [Szilágyi Dénes]: *Egy az út. A zsidó nacionalizmus könyve* (Budapest: Zsidó nemzet, 1939), 51–56.
- ¹⁹ Katzburg, Nathaniel: „Zionist Reactions to Hungarian Anti-Jewish Legislation, 1939–1942.” *Yad Vashem Studies* 16 (1984), 155–177, itt 175.
- ²⁰ Zeke Gyula: Szilágyi Dénes, Tábor Béla, Pap Károly: „Három zsidó önkép a Vészkorszak küszöbén.” *Szombat*, 1992. december. 29–31, itt 29.
- ²¹ Sabbatai: *Egy az út*. I. m. 51–56.
- ²² Szilágyi Dénes: Helyzetkép a tizenkettedik órában (1937. május). In: Uő.: *Nevelés nemzeti forradalomra*. I. m. 34–35.
- ²³ Silagi: Foiled Jewish Venture. I. m. 210.
- ²⁴ Yehuda Bauer: „Illegal Immigration.” In: Raphael Patai (szerk.): *Encyclopedia of Zionism and Israel*, (New York: Herzl Press, 1971), 1:532.
- ²⁵ William R. Perl: *The Four-Front War: From the Holocaust to the Promised Land* (New York: Crown, 1979), 60–61, 226, 302–306.
- ²⁶ *United States Holocaust Memorial Museum* (Washington D. C. [továbbiakban *USHMM*]), RG-50.030*0443. Interjú William Perllel. 24.
- ²⁷ Silagi: Foiled Jewish Venture. I. m. 211–212.
- ²⁸ Dalos György: Radnóti körül. *Múlt és Jövő*, 2009/4. 66–67.
- ²⁹ Kolosváry-Borcsa Mihály: *A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben, a zsidó származású írók névsorával* (Budapest: Stádium, 1943), 47.
- ³⁰ D. Sabbatai [Szilágyi Dénes]: *Első zsidó sárgakönyv* (Budapest: Gondos, 1941), 2–7.
- ³¹ Uo.
- ³² Makkai János, Némethy Imre: *A zsidótörvény* (Budapest: Egyetemi Ny., 1939), 4, 13–14, 17 és 46–47.
- ³³ Silagi: Foiled Jewish Venture. I. m. 216–217.
- ³⁴ Boda Ernő: „Tiltakozunk!” *Magyar Zsidók Lapja*, 1941. augusztus 28. 3.
- ³⁵ D. Sabbatai [Szilágyi Dénes]: *Második zsidó sárgakönyv* (Budapest: Gondos, 1941), 6.
- ³⁶ Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány* (Budapest: Osiris, 2012), 78.; Szokolow Nachum: *A cionizmus története* (Kolozsvár: Noar, 1934), 2:xx, 14–15.
- ³⁷ Sabbatai: *Második zsidó sárgakönyv*. I. m. 4, 6.
- ³⁸ Silagi: Foiled Jewish Venture. I. m. 217.
- ³⁹ Sabbatai: *Első zsidó sárgakönyv*. I. m. 1.
- ⁴⁰ Wüllinger Simon: Kihalásra ítélt nemzedék. *Bné Betár*, 1937. február. 47.
- ⁴¹ Sabbatai: *Első zsidó sárgakönyv*. I. m. 7.; Sabbatai: *Második zsidó sárgakönyv*. I. m. 4–5.
- ⁴² Sabbatai: *Második zsidó sárgakönyv*. I. m. 7.
- ⁴³ Uo.
- ⁴⁴ *Yad Vashem Archives* (Jeruzsálem [továbbiakban *YVA*]), P.31/21. Komoly Ottó hagyatéka. 7.
- ⁴⁵ *YVA*, P.31/28. Komoly Ottó hagyatéka. 2–4.
- ⁴⁶ *Új Magyarorság*, 1942. március 8. A cikk Komoly által megjelölt példánya: *YVA*, P.31/46. Komoly Ottó hagyatéka. 1.
- ⁴⁷ *YVA*, P.31/21. Komoly Ottó hagyatéka. 5–6.
- ⁴⁸ [Szilágyi Dénes kézírásos szignójával]: *Harmadik zsidó sárgakönyv* [Budapest: írógépen sokszorosítva, 1942], 6, illetve „Függelék”. Másolat a szerző birtokában.
- ⁴⁹ Benczés Tibor: A Cionista Szövetség tiltakozása a sárga könyvek aknamunkája ellen. „Kivándorlása csábítás nem önzetlen célokból”. *Képes Családi Lapok*, 1942. február 8. 55–56.
- ⁵⁰ A Cionista Szövetség tiltakozása a sárga könyvek aknamunkája ellen. *Képes Családi Lapok*, 1942. február 22. 20.
- ⁵¹ „A Pesti Izraelita Hitközség rendkívüli közgyűlése.” *Magyar Zsidók Lapja*, 1942. február 5. 1.
- ⁵² [Szilágyi]: *Harmadik zsidó sárgakönyv*. I. m. 1.
- ⁵³ Ua. 2–4.
- ⁵⁴ Denis Silagi: *Der grösste Ungar: Graf Stephan Szechenyi* (Wien: Herold, 1967).
- ⁵⁵ Szilágyi Dénes: *A zsidó népegyenlőség* (Budapest: Zsidó Munkaközösség, 1943). Lásd online: http://mtdportal.extra.hu/books/szilagy_i_denes_a_zsido_nepegyeniseg.pdf
- ⁵⁶ Veszprémi László Bernát: „Nyilas rabbi” vagy különös hős? Berend Béla emlékezete. <http://www.szombat.org/politika/nyilas-rabbi-vagy-kulonos-hos-berend-bela-emlekezete>
- ⁵⁷ Szilágyi: A héber nyelv és a latin írás (1933). In: Uő.: *Nevelés nemzeti forradalomra*. I. m. 56.

